

Література

1. Кудрявцев Ю.В. Нормы права как социальная информация / Ю.В. Кудрявцев. – М. : Юрид. л-ра, 1981.
2. Герард-Рене де Гроте. Язык и право / Гепард-Рене де Гроте // Журнал российского права. – 2002. – № 7.
3. Копиленко О.Л. Влада інформації / О.Л. Копиленко. – К. : Україна, 1991.
4. Современный философский словарь / под общей ред. В.Е. Кемерова. – 2-е изд. – Лондон, Франкфурт-на-Майне, Париж, Люксембург, Москва, Минск : Панпринт, 1998.
5. Ушаков А.А. Содержание и форма в праве и советское правотворчество : автореф. дисс. ... на соискание ученой степени доктора юрид. наук : 12.00.01 / А.А. Ушаков. – Свердловск, 1970.
6. Орзіх М.П. Особистість і право // Антологія юрид. думки : Сер. Одеська школа права. – Одеса : Юрид. л-ра, 2005.
7. Кулакова Ю.Ю. Язык права / Ю.Ю. Кулакова // Юридическая техника. – 2007. – № 1.

УДК 343.9.01

В.М. Дрьомін

КРИМІНОЛОГІЧНІ ОСНОВИ УДОСКОНАЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ

Сучасна кримінологія знаходиться в пошуках найбільш ефективних шляхів стримування злочинності і зменшення її негативних наслідків.

Одним з факторів криміналізації суспільства є наявність величезної “армії” осіб, раніше судимих, що побували в місцях позбавлення волі і являються носіями кримінальної ідеології. Вплив кримінального середовища на суспільство не зменшується, незважаючи на самі різноманітні заходи по зменшенню тюремної популяції і розширенню сфері застосування покарань, альтернативних позбавленню волі.

На чисельність контингенту в місцях позбавлення волі значний вплив має кримінальна політика в сфері призначення покарань. Є обґрунтовані дослідження, які свідчать, що кризові явища в суспільстві не дозволяють очікувати в найближчий час зниження кримінальної активності населення. Але ж розраховувати лише на посилення кримінально-правових заходів – це значить навмисно не бачити проблеми зростаючої криміналізації суспільства і прирікати усе нових і нових громадян до розплати за скоєні правопорушення роками, проведеними у в’язниці, хоча у відношенні значної частини з них можна було б обмежитись штрафом, суспільними роботами та іншими альтернативними позбавленню волі покараннями, які не в такій мірі сприяють “злочинній кар’єрі”. Рівень покарань, які не пов’язані з позбавленням волі, характеризує не тільки напрямки кримінальної політики в державі, але і ступінь демократизації суспільства.

Враховуючи усі негативні наслідки ув’язнення, одним з актуальних завдань варто визнати необхідність деінституціоналізації тюремного середовища. Не маючи можливості розглянути в рамках статті усі аспекти даної проблеми, слід зазначити, що найважливішим засобом зменшення впливу тюремної субкультури на засуджених є широке застосування покарань, не пов’язаних з позбавленням

волі. Питання застосування покарань, альтернативних позбавленню волі, були предметом досліджень таких відомих фахівців, як Беца О.В., Богатирьов І.Г., Вартилицька І.А., Кочерган П.В., Львовчикін В.А., Радов Г.О., Трубніков В.М., Черкасов С.В., Ягунов Д.В. та багатьох інших, але проблема є далекою від вирішення.

Неодноразово у своїх роботах ми також відзначали, що процеси інституціалізації тюремних правил та традицій у взаємодії з сучасними та вкрай загрозливими тенденціями у розвитку злочинності, ставлять перед суспільством нові завдання щодо більш широкого застосування альтернативних покарань [1].

Практика призначення покарань. Наприкінці двадцятого століття практика призначення покарань в Україні характеризувалась складною структурою та динамікою. Так, у 1970 році до позбавлення волі в Україні було засуджено 62% від загального числа засуджених, у 1980 році – 53%, в 1990 році – 36%, у 1992 – 32%, у 1995–98 роках – 35–37%, в 2000–2007 роках – у середньому від 30 до 26%. Таким чином, просліджується позитивна тенденція до зменшення в структурі покарань позбавлення волі. Але слід ретельно вивчати причини такого різкого зменшення позбавлення волі в структурі покарань в умовах, коли кримінальна ситуація в країні погіршується, а судова система уражена корупцією. За нашими даними, якщо рівень зареєстрованої злочинності з 1973 р. по 1995 р. збільшився майже на 500%, кількість засуджених до усіх видів покарань збільшилась тільки на 204,8%. Виникає питання, які фактори впливають на каральну політику правоохоронних та судових органів.

Значну інформацію для наукових та практичних висновків дають відомості про строки покарання. Деякі учені вважають, що аналіз розподілу засуджених за розміром призначеного строку покарання дає уявлення тільки про суспільну небезпеку скоєних ними правопорушень, оскільки санкції кримінального кодексу можна розглядати як готову, дану законодавством, шкалу вимірювання небезпеки злочинних діянь. Проте, ці ж дані можуть свідчити і про тенденції в каральній практиці.

Сказане ілюструють такі дані: якщо в Україні в 1991 році з 94554 чоловік, що відбували покарання у вигляді позбавлення волі, 451 засуджених (0,5%) мали термін покарання до одного року, то в 1997 році з 163317 чоловік, що відбували позбавлення волі, аналогічний термін мали вже 4328 чоловік, що майже в десять разів більше, ніж у 1991 році. Засуджених, що відбували покарання у вигляді позбавлення волі терміном до двох років, у 1991 році було 23175, а в 1998 році – 24246. Чисельність засуджених до тривалих строків покарання (більше 8 років), не перевищувала 18% від загальної кількості засуджених, які відбувають покарання і протягом 1995–2000 років їх рівень практично не змінюється. Більш чисельними є групи засуджених, яким призначені незначні строки покарання (від двох до п'яти років) і при цьому кількість цієї категорії має тенденцію зростання [2].

З метою розробки правильної стратегії здійснюваних реформ, важливо знати динаміку застосування покарань, не пов'язаних із позбавленням волі. Статистика свідчить, що в Україні в останні роки в структурі покарань значно збіль-

шилася питома вага покарань, не пов'язаних із позбавленням волі. Так, якщо на кінець 1991 року в Україні на обліку в органах, що виконують покарання, не пов'язаних із позбавленням волі, стояло 62 тисячі чоловік, то вже в 1997 р. – 146 тисяч засуджених до таких покарань. У 2005 році по обліку кримінально-виконавчої інспекції пройшло 316,5 тисяч осіб, у 2006 році – 277,5 тисяч осіб. Таким чином наявна тенденція збільшення в структурі покарань таких, які не пов'язані з позбавленням волі. Слід сказати, що подібна тенденція намітилася ще у колишньому Радянському Союзі. Починаючи з 1982 року, питома вага покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, у загальній структурі судимості зросла із 46% до 66,3% у 1988 році [3].

Заслужують на увагу зміни, що відбуваються в практиці застосування окремих видів покарань, не пов'язаних із позбавленням волі. В останні роки суди значно рідше застосовують виправні роботи. Якщо ще у 1995 році на обліку в Україні в органах, що виконують покарання, стояло приблизно 40 тисяч засуджених до виправних робіт, то вже в 1997 році лише 31 тисяча, а в 1998 році – 21 тисяча чоловік, при цьому загальна кількість засуджених постійно збільшувалась. На початку дев'яностих років зростала питома вага засуджених умовно і з відстрочкою вироку: якщо в 1991 році на обліку в органах, що виконують покарання, перебувало приблизно 30 тисяч чоловік, то в 1997 році – 105 тисяч, а в 1998 році – близько 100 тисяч засуджених [4].

У 2006 році кримінально-виконавчою інспекцією виконувалися судові вироки стосовно засуджених: до громадських робіт – 5,8 тис. (2,1%); виправних робіт – 8,6 тис. (3,1%); позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю – 10,7 тис. (3,9%); звільнених від відбування покарання з випробуванням – 251,2 тис. (90,5%); звільнених умовно з іспитовим строком та з відстрочкою виконання вироку по 0,3 тис. осіб.

В останні роки кримінально-виконавчі інспекції переважно виконують вироки судів відносно звільнених від відбування покарання з випробуванням (90,5%) та звільнених умовно з іспитовим строком та з відстрочкою виконання вироку. Така практика застосування покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, свідчить, що суди не вірять в ефективність таких покарань, як виправні та суспільні роботи.

Зміни в практиці винесення судових вироків пов'язані багато в чому зі складною соціально-економічною ситуацією в країні. У першу чергу, на виконанні покарань у виді виправних робіт відбулося безробіття та закриття підприємств. Відсутність робочих місць призводять до того, що особи, яким призначене покарання у вигляді виправних робіт, фактично не відбувають дане покарання. Органи, що виконують покарання, також не можуть виконати вирок суду, тому що не мають самостійних робочих місць. Фіктивність даного покарання підриває довіру до правосуддя, створює стресову ситуацію для засудженого і позначається на його поведінці. Не випадково, опитування суддів і співробітників кримінально-виконавчих інспекцій показують, що більшість із них вважають виправні роботи видом покарання, що вичерпав себе. Вихід із положення, що склалося, бачиться багатьом у виключенні виправних робіт із системи кримінальних

покарань і удосконаленні нового виду покарань – неоплачуваних суспільно-корисних робіт, що довели в ряді країн свою високу ефективність.

Ще одне важливе спостереження, яке потребує аналізу й урахування при удосконаленні кримінально-правової реформи в Україні. Не знаходить практичного підтвердження поширена думка про те, що санкції, не пов'язані з позбавленням волі, застосовуються до дуже вузького кола осіб і лише за незначні злочини. Як показала статистика, в одному із регіонів України за 1997 рік з 5770 засуджених, що перебували на обліку кримінально-виконавчих інспекцій, 1988 (34,5%) були засуджені за тяжкі злочини (у тому числі: за вбивства – 6 чоловік, за здійснення тяжких тілесних ушкоджень – 52, за згвалтування – 3, за здійснення розбійних нападів, грабежів, крадіжок – 1402, за крадіжки в особливо великих розмірах – 105, особливо злісне хуліганство – 195, інші тяжкі злочини – 226); 699 чоловік були засуджені за злочини, пов'язані з наркотиками, 244 були раніше засуджені і відбували позбавлення волі, у тому числі багаторазово – 137 чоловік.

Склад засуджених у 2006 році, у відношенні яких виконуються судові вироки, не пов'язані з позбавленням волі, характеризується наступним чином: за злочини, віднесені до категорії невеликої тяжкості, відбувають покарання 23,7 тис. осіб (14,8%), середньої тяжкості – 63,7 тис. осіб (39,8%), тяжких – 69 тис. осіб (43,1%), особливо тяжких – 3,7 тис. осіб (2,3%). Із числа осіб, стосовно яких виконувались судові вироки, 542 були засуджені за вбивство, із них за умисне вбивство – 203 (0,1%), умисні тяжкі тілесні ушкодження – 2956 (1,9%), злочини проти статевої свободи – 566 (0,4%), крадіжки – 47 тис. (29,4%), грабіж – 13,3 тис. (8,3%), розбій – 2,5 тис. (1,6%), вимагання – 706 (0,4%), бандитизм – 6, хуліганство – 7,1 тис. (4,4%).

З числа засуджених 18,1 тис. (11,3%) засуджувались раніше до позбавлення волі, із них 7,5 тис. (4,7%) – неодноразово, 34,1 тис. (21,3%), засуджених за злочини, пов'язані з наркотиками. Раніше судимі до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі – 17,9 тис. (11,2%), із них 6,1 тис. (3,8%) – неодноразово [5].

Можна зробити висновок про те, що тяжкість вчиненого злочину не є вирішальним чинником при виборі міри покарання. З погляду співробітників кримінально-виконавчих інспекцій, суддям варто більш уважно вивчати інформацію про особистість підсудного, що надають їм слідчі. Разом з тим у багатьох кримінальних справах відсутня інформація про стан здоров'я, мікросередовище і образ життя винного до вчинення злочину, або наявна інформація відрізняється крайньою неточністю. Можливо саме цими обставинами пояснюються результати експертних опитувань співробітників кримінально-виконавчих інспекцій, відповідно до яких приблизно одній чверті засуджених, що знаходяться в місцях позбавлення свободи, не було необхідності призначати покарання у вигляді позбавлення волі. Таким чином, проблема обґрунтованості, а отже, справедливості покарання, як і раніше, є однією з основних і потребує всебічного вивчення.

Показником ефективності того або іншого виду покарань найчастіше вважають рецидив злочинів. Якщо орієнтуватися на цифри, то ефективність

покарань, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства, варто визнати в Україні ледве не 100%. Так, рівень рецидиву серед цієї категорії засуджених, відповідно до офіційних даних, складав у 1998 році 0,4%, у 1999 році – 0,5%. З 2000 по 2007 рік цей показник складав не більше 0,7%.

Зафіксований офіційною статистикою рівень рецидиву безумовно впливає на кримінально-правову політику держави, проте навряд чи ці дані можуть бути прийняті беззастережно і виступати незаперечним аргументом при обґрунтуванні необхідності більш широкого застосування покарань, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства. Проблема полягає в тому, що санкції, не пов'язані з позбавленням волі, застосовують до визначеної категорії правопорушників, як правило, соціально орієнтованої. Спираючись на результати інших досліджень, можна сказати, що можливість вчинення повторних злочинів під час відбування покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, не перевищує 5% [6]. Поза полем зору при цьому залишаються факти повторних злочинів, вчинених після відбуття покарання і зняття даних осіб з обліку. Разом з тим, офіційні показники, що підтверджують правильність обраного напрямку в кримінальній політиці, слід враховувати під час застосування альтернативних покарань [7].

Якщо закриті виправні установи знаходяться під пильною увагою громадськості і міжнародних правозахисних організацій, то соціальне і правове положення засуджених із іспитовим терміном практично не відоме. Водночас є потреба у вивченні таких питань, як реальна зайнятість даної категорії засуджених, забезпечення житлом, рівень життя, стан здоров'я, можливості медичного обслуговування тощо. Необґрунтовані обмеження, які встановлюються для цієї категорії засуджених, можуть істотно порушувати основні громадянські права. Так, можливі незаконне обмеження свободи пересування, вторгнення в особисте життя, що буде сприяти стигматизації засудженого.

Головним чинником, що знижує якість роботи органів, що виконують покарання, не пов'язані з ізоляцією від суспільства, є надзвичайно висока завантаженість інспекторів, що здійснюють контроль за засудженими. Наприклад, в одному із регіонів України протягом 1998 року нагляд за 13 тисячами засуджених здійснювали усього 54 інспектора. Таким чином, на одного інспектора припадало протягом 1998 року в середньому 240 засуджених. Середнє навантаження на одного працівника підрозділу кримінально-виконавчої інспекції протягом 2006 року склало 129 засуджених від кількості осіб. Міжнародний досвід показує, що заходи, не пов'язані з позбавленням волі, можуть давати позитивні результати за умови, коли на одного співробітника приходиться не більш 10-20 засуджених. Стверджується, що в такій обстановці зростає якість контролю за поведінкою правопорушників і що надана їм допомога стає достатньо ефективною. Це підтверджує, зокрема, аналіз, проведений Х.-Й. Кернером і Д. Германом, які при обстеженні 587 випробуваних виявили залежність між навантаженням на осіб, що працювали з ними, і результатами умовного осуду [8].

Більш ефективне використання можливостей покарань, альтернативних позбавленню волі, вимагає застосування нових заходів правового й організаційного характеру.

Перспективи створення служби пробації в Україні. Є усі підстави вважати, що чинне кримінальне законодавство України містить в цілому достатньо широкий комплекс альтернативних покарань, кількість і якість яких відповідає міжнародним уявленням про покарання, не пов'язані із тюремним вироком. Водночас, вважаємо, що діюча система кримінальних покарань може бути поповнена таким покаранням як пробація. Засудження до пробації має бути самостійним видом покарання, зміст якого полягає тільки у виконанні вимог суду про належну поведінку, виконанні визначеної програми виховання і не вчинення нових злочинів. Термін такого покарання міг би бути один-два роки і носив би дискреційний характер. Пробація може поєднуватися з виконанням суспільно корисних робіт і припускає здійснення за засудженими профілактичного нагляду органами, що виконують покарання.

Для забезпечення ефективного виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, у тому числі пробації, цілком логічним є створення окремого підрозділу – служби пробації. За змістом діяльності найбільш близьким органом до служби пробації, поширеної на Заході, в українській кримінально-виконавчій системі раніше була інспекція виправних робіт, зараз – кримінально-виконавчі інспекції.

Існують певні труднощі, головним чином, психологічного характеру, у створенні служби саме під таким найменуванням. Як показало одне з опитувань з цього приводу інспекторів кримінально-виконавчих інспекцій, багато хто з них не до кінця розуміє значення цього терміну і характер роботи, виконуваної цією службою.

Проте ще менш вдалим є найменування “кримінально-виконавча інспекція”. З метою найбільш ефективно соціальної реабілітації засуджених до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, назва повинна не тільки відображати специфіку роботи даного органу, але і мати при цьому соціально-позитивну спрямованість. Які негативні наслідки спричиняє використання існуючого терміну “кримінально-виконавча інспекція”? По-перше, найменування цього органу фактично дублює назву кримінально-виконавчого кодексу, який відноситься до усіх видів покарань. По-друге, воно не відображає специфіку діяльності цього органу щодо виконання альтернативних позбавленню волі покарань і може бути сприйняте громадянами як виконання усіх кримінальних покарань. По-третє, і, певно, це найголовніше, така назва зближує цей орган із пенітенціарними установами, і тим самим може породити психологічні проблеми для осіб, змушених відвідувати цей орган і спілкуватися з його співробітниками.

Безумовно, що зміна назви не є самоціллю. Важливо змінити характер роботи цього органу і мотивацію його співробітників.

У межах розгляду окремої проблеми неможливо охопити увесь спектр проблем, що відносяться до змісту й основних напрямів політики у сфері застосування кримінальних покарань. За висновки варто визнати, що насамперед у країні не існує єдиної багаторівневої системи протидії злочинності. Створення такої системи передбачає розробку концептуальних основ кримінологічної та каральної політики держави, складовою частиною якої має стати стратегія удоскона-

лення кримінального законодавства, основою якої є усвідомлення злочинності як багатофакторного системного соціального явища, що має властивість самодетермінації і відтворення.

Література

1. Див., наприклад: Дрьомін В.М. Соціальні та правові підстави застосування в Україні покарань, альтернативних позбавленню волі / В.М. Дрьомін // Право України. – № 6. – 2000. – С. 27-31; Дрьомін В.М. Кримінальна ідеологія як фактор відтворення злочинності / В.М. Дрьомін // Актуальні проблеми держави та права. – Одеса, 2001. – Вип. № 11. – С. 499-505; Дрьомін В.М. Зменшення тюремного населення: пошук нових шляхів / В.М. Дрьомін // Актуальні проблеми політики. – 2001. – Вип. 10-11. – С. 238-244; Дрьомін В.М. Особливості формування кримінальної субкультури / В.М. Дрьомін // Актуальні проблеми держави та права. – Вип. 25. – Одеса, 2006. – С. 498-504; Дрьомін В.М. Еволюція покарань в контексті превентивних можливостей: від позбавлення волі до пробації / В.М. Дрьомін // Актуальні проблеми держави та права. – № 32. – 2007. – С. 265-271.
2. Скоков С. Кримінологічна характеристика осіб, що відбувають покарання у місцях позбавлення волі / С. Скоков // Рукопис : Університет внутрішніх справ. – Харків. – 1998. – 27 с.
3. Наказание без изоляции осужденного от общества и рецидив / [С.И. Комарицкий и др.] // Исполнение наказаний и социальная адаптация освобожденных. – М., 1990. – С. 90.
4. Там само.
5. За даними Державного департаменту України з питань виконання покарань.
6. Комарицкий С.И. и др., с. 97.
7. Див.: Политика в области уголовного правосудия в связи с проблемами, касающимися тюремного заключения и других уголовно-правовых санкций и альтернативных мер // доклад Генерального секретаря. Документ А/CONF. 144/13, 1 June 1990 – Р. 8.
8. Див.: Дюнкель Ф. Категории “издержки-польза” в уголовной политике / Ф. Дюнкель // В кн.: Проблемы уголовной политики: советский и зарубежный опыт. – М., 1986. – С. 118.

УДК 340:572.02.001.71

В.В. Завальнюк

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЮРИДИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ ТА ЇЇ ЕВОЛЮЦІЯ

Важливою особливістю сучасного етапу розвитку соціально-правової реальності є його перехідний характер. У зіткненнях різних суспільних сил шукають свого вирішення застарілі протиріччя, успадковані від минулого. Одночасно закладаються нові цивілізаційні основи для майбутніх перетворень. Повільно, але неминуче відбувається демонтаж залишків тоталітарної системи. Колишній тип правової реальності поступово змінюється на інший.

У теперішній час формується нова соціально-правова реальність, вільна від міфів і догм, що вимагає виваженого, раціоналістичного пізнання. Сьогодні численні пояснювальні прийоми, стереотипи, моделі, які використовувались протягом ряду десятиліть, виявляються зовсім невиправданими. Вони не ведуть до розуміння тих процесів, що відбуваються в нормативних і ціннісних сферах соціального буття [1, 29].

Необхідність правового регулювання суспільних відносин між людьми обумовлена здатністю останніх відхилятися від зразків належної поведінки